

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α
ΤΟΥ Δ' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
(Κόρινθος 9 - 16 Σεπτεμβρίου 1990)

ΤΟΜΟΣ Α'

Α. Δ. ΡΙΖΑΚΗ
Δ/ντού Έρευνών ΚΕΡΑ/ΕΙΕ

ΡΩΜΑ-Ι-ΚΕΣ ΕΠΕΜΒΑΣΕΙΣ ΣΤΟ ΑΣΤΙΚΟ
ΚΑΙ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΤΟΠΙΟ ΤΩΝ ΠΟΛΕΩΝ
ΤΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

ΑΘΗΝΑΙ 1992-1993

ΑΝΑΤΥΠΟΝ

Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α
ΤΟΥ Δ' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
(Κόρινθος 9 - 16 Σεπτεμβρίου 1990)

ΤΟΜΟΣ Α'

Α. Δ. ΡΙΖΑΚΗ

Δ/ντου Έρευνών ΚΕΡΑ/ΕΙΕ

ΡΩΜΑ·Ι·ΚΕΣ ΕΠΕΜΒΑΣΕΙΣ ΣΤΟ ΑΣΤΙΚΟ
ΚΑΙ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΤΟΠΙΟ ΤΩΝ ΠΟΛΕΩΝ
ΤΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

ΑΘΗΝΑΙ 1992-1993

ΑΝΑΤΥΠΟΝ

Α. Δ. ΡΙΖΑΚΗΣ

Δ/ντής Έρευνών ΚΕΡΑ/ΕΙΕ

ΡΩΜΑ·Ι·ΚΕΣ ΕΠΕΜΒΑΣΕΙΣ ΣΤΟ ΑΣΤΙΚΟ ΚΑΙ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΤΟΠΙΟ ΤΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΤΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ*

Ἡ Ρωμαϊκὴ ἐπέκταση στὴν ἀνατολὴ ἐξακολουθεῖ, ἀκόμα καὶ σήμερα, νὰ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πλεόν προσφιλῆ θέματα τῆς σύγχρονης ἱστοριογραφίας. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι οἱ εἰδικοί δείχνουν μιὰ καταφανῆ προτίμηση στὶς πολιτικὲς καὶ πολιτιστικὲς ἐπιπτώσεις τῆς ρωμαϊκῆς κατακτήσεως τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου ἐνῶ παραμελοῦν ἢ θέτουν σὲ δευτέρη μοῖρα τὴν οἰκονομικὴ διάστασή της καὶ τὶς κοινωνικὲς συνέπειες στὴν καθημερινὴ ζωὴ τῶν κατοίκων τῶν πόλεων¹. Τέλος οἱ προσπάθειες ἀναλύσεως τῶν οἰκονομικῶν δεδομένων ποὺ δημιούργησε ἡ κατάκτηση καὶ ἡ ἔνταξη τῶν περιοχῶν στὸ ρωμαϊκὸ πολιτικο-οἰκονομικὸ σύστημα στηρίζονται πολὺ συχνὰ στὶς φιλολογικὲς πηγὲς καὶ δὲν ἀποφεύγουν καὶ τὶς ἀδυναμίες τους².

Ι. Η ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ Η ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΩΝ ΠΟΛΕΩΝ.

Α. ΤΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΤΩΝ ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΗΓΩΝ

α. Ἡ Πελοπόννησος καὶ ἡ αὐτοκρατορικὴ ἰδεολογία

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ Πελοπόννησος ἀπολαύει μιᾶς ἰδιαίτερης ἐκτιμῆσεως ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους, τῆς αὐτοκρατορικῆς ἰδιαίτερα ἐποχῆς. Τὸ κῦρος

1. Στὴ βιβλιογραφία ποὺ παραθέτει ἡ Alcock 1989a, 5 ὑποσ. 1 καὶ 6 ὑποσ. 3 πρέπει νὰ προστεθοῦν δύο πρόσφατα σημαντικὰ ἔργα: E. S. Gruen, *The Hellenistic World and the Coming of Rome*, vol. I-II (London 1984) passim. J. L. Ferrary, "Rome, les Balcans, la Grèce et l'Orient", στὸ ἔργο τοῦ C. Nicolet, *Rome et la conquête du monde méditerranéen II* (Paris 1978), 729-788 καὶ τοῦ ἴδιου, *Hellenisme et Rome. Aspects idéologiques de la conquête romaine du monde hellénistique, de la seconde guerre de Macédoine à la guerre contre Mithridate*, BEFAR 271 (Rome 1988).

2. Πρβ. M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Hellenistic World* (Oxford 1941). Τοῦ ἴδιου, *The Social and Economic History of the Roman Empire* (Oxford 1957). J. Day, *An Economic History of Athens under Roman Domination* (New York 1942). U. Kahrstedt, *Das wirtschaftliche Gesicht Griechenlands in der Kaiserzeit* (Bern 1954) καὶ τέλος M. H. Crawford, "Rome and the Greek World", *Economic History Review* 30 (1977), 42-43.

αυτό της Πελοποννήσου προέρχεται από την πόλη της Σπάρτης, την φιλική της πολιτική κατά τους τελευταίους πολέμους και κυρίως το πνεύμα των θεσμών της³. Η Ἀρκαδία ἀποτελεῖ τὸ δεύτερο πόλο ἔλξεως καὶ ἀναφορᾶς τῶν Ρωμαίων στὴν Πελοπόννησο καὶ δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι αὐτὴ, ἀκριβῶς, τὴν περίοδο γεννιέται ὁ μῦθος μιᾶς βουκολικῆς Ἀρκαδίας ποὺ καλλιεργεῖ τὴ νοσταλγία τῶν κατοίκων τῶν μεγαλοπόλεων, ὅπως ἡ Ρώμη, γιὰ μιὰ ἐπιστροφή στὶς πηγές τῆς ἀπλῆς, φυσικῆς ζωῆς.

Ἡ ὑψηλὴ θέση στὴν ὁποία τοποθετεῖ ἡ παιδεία καὶ ἡ ἰδεολογία τῆς Αὐτοκρατορίας τὴν Πελοπόννησο δὲν ἀποκρύπτει ὡστόσο ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς τὴ θλιβερὴ σύγχρονη πραγματικότητα. Ἡ φιλολογία τῆς περιόδου κινεῖται γύρω ἀπὸ τοὺς ἐξῆς δύο τόπους: 1. τὴ δημογραφικὴ κρίση καὶ τὴν παρακμὴ τῶν πόλεων καὶ 2. τὴν ἐρήμωση τῆς ὑπαίθρου καὶ τὴν ἐγκατάλειψη τῆς γῆς⁴.

β. Ἡ παρακμὴ τῶν πόλεων

1. Οἱ ἀρχαῖοι ἱστορικοί, στὸ σύνολό τους σχεδόν, ἀπὸ τὸν Πολύβιο καὶ τὸν Στράβωνα ὡς τὸν Πλούταρχο καὶ τὸν Δίωνα τὸν Χρυσόστομο δίνουν μιὰ πολὺ ἀπασιδόδοξη εἰκόνα γιὰ τὴν Πελοπόννησο τόσο κατὰ τὴν ὕστερη ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ ὅσο καὶ κατὰ τὴν πρῶμῃ αὐτοκρατορικῇ. Ὁ Πολύβιος, (36.17, 5-9) ἀναφερόμενος στὴν περίοδο ποὺ ἐπηκολούθησε μετὰ τὸν ἄτυχο ἀρχαῖο πόλεμο καὶ τὴν καταστροφὴ τῆς Κορίνθου τὸ 146 π.Χ., ἀποδίδει τὴ δημογραφικὴ αἱμορραγία σὲ ἠθικὲς ἀδυναμίες τῶν Ἑλλήνων τῆς ἐποχῆς του, ὅπως ἡ ματαιοδοξία καὶ ἡ ὑπερβολικὴ ἀγάπη τῆς εὐκολῆς ζωῆς καὶ τῶν ὕλικῶν ἀγαθῶν. Σὲ αὐτὲς ἀποδίδει τὴ χαμηλὴ γεννητικότητα καὶ τὴ δημογραφικὴ κρίση τῶν ὁποίων ἐπακόλουθα εἶναι ἡ παρακμὴ τῶν πόλεων καὶ ἡ ἐρήμωση τῆς ὑπαίθρου ποὺ συνεπάγεται τὴν ἐγκατάλειψη τῶν γαιῶν. Ἡ

3. Ἡ Σπάρτη καὶ ἡ Μαντίνεια ἦταν ἀπὸ τίς μόνες πόλεις τῆς Πελοποννήσου ποὺ συντάχτηκαν μὲ τὸν Αὐγουστο στὸ "Ἄκτιον" Cartledge — Spawforth 1989, 99 κέξ. Ὁ παραλληλισμὸς ἀνάμεσα στοὺς θεσμούς της καὶ αὐτοὺς τῆς Ρώμης εἶχε ἤδη γίνῃ ἀπὸ τὸν Πολύβιο καὶ ὁ Στράβων (IX.2, 39 = C 414· πρβ. Baladié 1980, 294) δὲν παραλείπει νὰ σημειώσῃ ὅτι ἡ ἐκτίμηση τῶν Ρωμαίων πρὸς τοὺς Σπαρτιαῖτες ὀφείλεται στὴν «τῆς πολιτείας ἀρετῆν». Ἡ ἰδεολογία τῆς αὐτοκρατορίας εὗρισκε στὴν προσπάθεια τῆς Σπάρτης νὰ ἀποκαταστήσῃ τὸ κύρος τῶν ἀρχαίων θεσμῶν τοῦ Λυκούργου τὴν ἀκριβῆ καὶ παράλληλη ἀναφορὰ τῆς ἀνάλογης προσπάθειας τοῦ Αὐγούστου νὰ ἀφυπνίσῃ τὴν παραδοσιακὴ πολεμικὴ ἀρετὴ καὶ πειθαρχία τῶν Ρωμαίων, πρβ. R. Syme, *Le révolution romaine* (Paris 1967), 300; Baladié 1980, 293-294.

4. Πρβ. L. Gallo, "Recenti studi di demografia greca (1971-1978)", *Ann Pisa*, Ser. 3.9 (1979), 1571-1646 καὶ τοῦ ἴδιου "Popolosità è scarsità: contributo allo studio di un topos", *Ann Pisa*, Ser. 3.10 (1980), 1233-1270.

κατάσταση γίνεται ἀκόμα πιὸ δραματικὴ στὴν ὕστερη ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ (Κικέρων, *Flac.* 16. 62-64 καὶ τοῦ ἰδ., *Ad. Fam.* 4.5, 4).

2. Ἡ εἰκόνα τοῦ Στράβωνος, ποὺ γράφει ἓνα αἰῶνα ἀργότερα, στὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Αὐγούστου, εἶναι ἀκόμα πιὸ χαρακτηριστικὴ. Ἡ ἑλλαδικὴ γενικὰ χερσόνησος ἐμφανίζεται ὡς τὸ μοναδικὸ μελανὸ σημεῖο μέσα στὸ πανόραμα τοῦ ἀρχαίου κόσμου ποὺ παρέχει ἡ γεωγραφία του. Ἡ εἰκόνα τοῦ γενικοῦ μαρσαμοῦ καὶ τῆς παρακμῆς γίνεται ἐντονότερη ὅταν συγκρίνεται μὲ τὶς σφύζουσες ἀπὸ ζωὴ καὶ πλοῦτο περιοχές, ὅπως ἡ Μ. Ἀσία καὶ ἡ Ἰταλία γιὰ τὶς ὁποῖες ἀφιερώνει ἐκτενῆ καὶ θαυμαστικὰ σχόλια.

Ὅσον ἀφορᾷ στὴν Πελοπόννησο αὐτὴ ἡ ἀπαισιόδοξη νότα εἶναι ἰδιαίτερα αἰσθητὴ στὰ χωρία ποὺ ἀναφέρονται σὲ περιοχές ποὺ ὑπῆρξαν ἰδιαίτερα «εὐάνδρῳ» κατὰ τὸ παρελθόν (πρβ. Στραβ. 8.8, 1; 8.4.11; 9.2, 25). Ἡ Μεσσηνία εἶναι σχεδὸν «ἔρημος ἀνδρῶν» ἀλλὰ καὶ στὴ Λακωνία δὲν ἀπομένουν ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Σπάρτη παρὰ μόνο τριάντα μικρὰ πολιίσματα ἐνῶ στὸ παρελθόν ἦταν ἑκατὸ [8.4, 11 = C 362: *καὶ ἡ Λακωνικὴ λιπανδρεῖ, κρινομένη πρὸς τὴν παλαιὰν εὐανδρίαν...*]. Ἡ Ἀρκαδία ἐπίσης παρουσιάζεται ὡς μία «ἔρημος περιοχὴ». Μιὰ σειρὰ λαμπρῶν πόλεων ἀφανίστηκαν καὶ «ἢ οὐκέτ' εἰσιν ἢ μόλις αὐτῶν ἵχνη φαίνεται καὶ σημεῖα» [8.8, 2 = C 388]. Τὸ κωμικόν, κατὰ τὸν Στράβωνα (8.8, 1 = C 388), εἶναι ὅτι καὶ αὐτὴ ἀκόμα ἡ Μεγαλόπολις, παρὰ τὸν συνοικισμό, κατὰ τὸ παρελθόν, τῶν γύρω κωμῶν εἶναι ἔρημος: «ἔρημία μεγάλη ἔστιν ἡ Μεγάλῃ πόλις». Ἡ εἰκόνα δὲν εἶναι διαφορετικὴ γιὰ τὶς ὑπόλοιπες περιοχές.

3. Ἡ παρακμὴ τῶν πόλεων τῆς Ἑλλάδος παραμένει κοινὸς φιλολογικὸς τόπος καὶ στοὺς συγγραφεῖς τῆς πρώιμης αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς. Τὸ διάγγελμα τοῦ Νέρωνα στὴν Κόρινθο στὸν ὁποῖο ἀνήγγειλε τὴν ἐλευθερία καὶ ἀνεισφορία τῶν πόλεων τῆς Πελοποννήσου εἶναι ἴσως ἡ πιὸ χαρακτηριστικὴ περίπτωση⁵. Ὡστόσο ἡ μαρτυρία τοῦ Δίωνος Χρυσσοστόμου εἰδικὰ γιὰ τὴν Πελοπόννησο, μιὰ γενιὰ ἀργότερα, δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ὡς φιλολογικὴ κοινοτυπία (Λογ. 7 καὶ 33.25). Ὁ συγγραφέας, ἐξορισμένος ἀπὸ τὸν Δομιτιανὸ γύριζε ἀπὸ πόλη σὲ πόλη γιὰ νὰ ξεχάσῃ τὴ δυστυχία του. Κατευθυνόμενος στὴν Ὀλυμπία ἀπὸ ἓνα πολὺ κακὸ δρόμο ποὺ ἀκολουθοῦσε τὶς ἀκτὲς τοῦ Λάδωνος χάθηκε σὲ μιὰ δασώδη καὶ ἔρημη περιοχὴ ὅπου δὲ συναντοῦσε ψυχὴ παρὰ μόνο μερικὸς κυνηγοὺς καὶ βοσκούς. Μετὰ ἀπὸ μιὰ περιπλάνηση περισσότερων ὥρῶν συνάντησε μιὰ γριὰ κάπως παράξενη, σὰν μάγισσα, ποὺ τοῦ προεῖπε τὸ μέλλον (Λογ. 1, 51-55).

5. IG VII, 2712. Πρβ. E. Mary Smallwood, *Documents Illustrating the Principates of Gaius, Claudius and Nero* (Cambridge 1967) no 64. J. H. Oliver, "Epaminondas of Acraephia", *GRBS* 12 (1971), 221-237.

4. Ἡ εἰκόνα δὲν εἶναι διαφορετικὴ στὸν Πλούταρχο (*De Def. Orac* 423F - 414A), στὸν Σενέκα [*Ἐπιστ.* 14.3 (91), 10] καὶ ἰδιαίτερα στὸν Πανσανία ποὺ ἀναφέρει σχεδὸν παντοῦ στὴν Πελοπόννησο χωρὶὰ ἐγκαταλελειμμένα, κατεστραμμένους ναοὺς καὶ κάθε εἶδους ἐρείπια, σημάδια μιᾶς βαθιᾶς καὶ φανερῆς παρακμῆς⁶.

γ. Ἡ ἐγκατάλειψη τῆς γῆς καὶ ἡ ἐρήμωση τῆς ὑπαίθρου

1. Ἡ ἐρήμωση τῆς ὑπαίθρου καὶ ἡ ἐγκατάλειψη τῆς γῆς ἐμφανίζεται συνήθως ὡς συνακόλουθη συνέπεια τῆς δημογραφικῆς κρίσης καὶ τοῦ κλίματος τῆς «*εὐζωΐας*» στὸν Πολύβιο (36. 37, 5). Παρόμοιες εἶναι καὶ οἱ διαπιστώσεις τῶν υπόλοιπων ἱστορικῶν. Ὁ «*ἔρημος τόπος*» εἶναι ἀπὸ τὰ προσφιλέστερα θέματα ὅλης τῆς αὐτοκρατορικῆς φιλολογίας, ἰδιαίτερα διαδεδομένο στὴ γεωγραφία τοῦ Στράβωνος⁷. Ἡ λειψανδρία στὴν εὐφορὴ λεκάνη τοῦ Πείρου καὶ τὴ πεδινὴ ζώνη ποὺ διασχίζει ὁ Λάρισος ὁδηγεῖ τὸν Πομπήιο νὰ ἐγκαταστήσῃ στὴν περιοχὴ ἓνα μέρος ἀπὸ τοὺς νικηθέντες πειρατὲς τὸ 67 π.Χ.⁸. Ἡ κατάσταση δὲν εἶναι καλύτερη στὴν Ἀρκαδία. Ἡ ἐρήμωση τῆς ὑπαίθρου ἔχει βαθύτερες ἐδῶ ρίζες καὶ ἀνάγεται ἀπὸ τὸν Στράβωνα (8.8 1 = C 388) στὸν ὑποχρεωτικὸ συνοικισμό τῆς Μεγαλοπόλεως: «*τὴν τε χάραν οἱ γεωργήσαντες ἐκκλειοίπασιν ἐξ ἐκείνων ἔτι τῶν χρόνων*». Ὁ Δίων ὁ Χρυσόστομος (I, 51-52) ἀναφέρεται στὴν ἐρήμωση τῆς ὑπαίθρου στὴν κοιλάδα τοῦ Λάδωνος καὶ στὴν ἀπουσία ὀργανωμένων οἰκισμῶν ἢ καλλιιεργειῶν. Ἀνάλογη φαίνεται πὼς εἶναι ἡ εἰκόνα τῆς ὑπαίθρου τῆς Μεσσηνίας καὶ αὐτὴ τῆς Λακωνίας (8.4, 11 = C 362), σὲ σημεῖο ποὺ ὁ γεωγράφος νὰ θεωρῆ ὑπερβολικὴ τὴ θέση ποὺ παραχωρεῖ, στὴν Μεσσηνία κυρίως, στὸ σύνολο τῆς γεωγραφίας τῆς Πελοποννήσου.

Β. Η ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ Η ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Στηριζόμενοι στὶς μαρτυρίες αὐτὲς οἱ σύγχρονοι ἱστορικοὶ κατέληξαν στὴ διαπίστωση 1. ὅτι τὸ φαινόμενο τῆς δημογραφικῆς κρίσεως ἔχει μιὰ διάρκεια ποὺ ἐκτείνεται σὲ περισσότερους αἰῶνες καὶ τὸ ἐρμήνευσαν ὡς ἓνα «*mal profond*» ποὺ ἄγγιξε τὶς ρίζες τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ καὶ ρωμαϊκοῦ κόσμου⁹. Τὸ ἐρώτημα ποὺ γεννᾶται εἶναι πρῶτον κατὰ πόσον αὐτὴ ἡ εἰκόνα τῆς ὑπαίθρου ποὺ σκιαγραφοῦν οἱ πηγὲς εἶναι ἀντικειμενικὴ καὶ δεύτερον ἀν

6. Γιὰ τὶς πηγὲς αὐτὲς βλ. N. Petrocheilos, *Roman Attitudes to the Greeks* (Athens 1974).

7. Γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῶν ὄρων ἔρημος κλπ. βλ. Baladié 1980, 311 κέξ. Πρβλ. καὶ τὶς μελέτες τῶν L. Gallo ποὺ παρατέθηκαν στὴν ὑποσ. 4.

8. Στραβ. 8.7, 5· πρβ. Ριζάκης 1990, 330.

9. Rostovtzeff 1941, 623· πρβ. Alcock 1989b, 107.

τὸ φαινόμενο αὐτὸ ὀφείλεται σὲ κοινωνικὰ αἷτια, ὅπως γιὰ παράδειγμα ἡ ὑπερβολικὴ συγκέντρωση τῆς γῆς καὶ ἡ συνεπακόλουθη ἐξαφάνιση τῶν μικροϊδιοκτητῶν ἢ ἀπλῶς εἶναι συνέπεια τῆς δημογραφικῆς κρίσεως (Βλ. Balladié, 1980, 328 ὑποσ. 180), ποὺ προκλήθηκε ἐνδεχομένως καὶ ἀπὸ ἄλλες αἰτίες.

2. Τὸ φαινόμενο τῆς ὑπερβολικῆς συγκεντρώσεως γῆς εἶναι παλαιὸ στὴν Πελοπόννησο καὶ ἦταν ἤδη ιδιαίτερα ἔντονο στὴν περίοδο ποὺ προηγήθηκε τῆς ρωμαϊκῆς κατακτήσεως στὸν 2ο π.Χ. αἰῶνα. Ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στοὺς «ἔχοντας» καὶ τοὺς «μὴ ἔχοντας» εἶναι ιδιαίτερα ἔντονη στοὺς κόλπους τῶν περισσότερων πόλεων τῆς Πελοποννήσου ποὺ ἀνήκουν στὴν Ἀχαϊκὴ Συμπολιτεία καὶ οἱ γνωστὲς διεκδικήσεις «γῆς ἀναδασμὸς» καὶ «χρεῶν ἀποκοπὴ» ὀδήγησαν συχνὰ σὲ ἀνοιχτὴ σύγκρουση τῆς ἀντίπαλης κοινωνικῆς τάξεως¹⁰. Ἡ ἡγετικὴ ὁμάδα τῆς συντηρητικῆς πτέρυγας τῆς Συμπολιτείας προσπάθησε κάθε φορὰ νὰ ἐκτονῶσιν τὴν κοινωνικὴ κρίση στὸ ἐσωτερικὸ τῶν πόλεων μὲ κάθε τρόπο καὶ σὲ περιπτώσεις, ὅπως αὐτὴ τῆς Σπάρτης γιὰ παράδειγμα, ἀναζήτησε τὴ βοήθεια καὶ ἐπέμβαση ἐξωτερικῶν δυνάμεων, στὴν ἀρχὴ τῆς Μακεδονίας καὶ ἀργότερα τῆς Ρώμης. Ἡ στρατιωτικὴ ἐπέμβαση τῆς Ρώμης τὸ 146 π.Χ. φαίνεται πῶς ἔθεσε ὀριστικὸ τέρμα στὶς λαϊκῆς διεκδικήσεις¹¹.

3. Ἡ ρωμαϊκὴ κατάκτηση δὲν ἀνέκοψε αὐτὴ τὴν τάση συγκεντρώσεως τῆς γῆς. Ἡ προτίμηση τῆς Ρώμης πρὸς τῆς εὐπορες κοινωνικῆς τάξεις, «τοὺς ἔχοντας», ποὺ εἶχε καὶ πρακτικὰ ἐκδηλωθῆ ἀπὸ τὸν δεῦτερο κιόλας μακεδονικὸ πόλεμο ἐφαρμόζεται τώρα μὲ τὸν πιὸ ἄμεσο τρόπο μετὰ τὸ 146 π.Χ. μὲ τὴν ἐπιβολὴ πολιτευμάτων μὲ τιμοκρατικὸ χαρακτῆρα. Ἡ πολιτικὴ αὐτὴ τῶν Ρωμαίων δὲν εἶναι τυχαία καὶ χρησιμοποιεῖται σὰν ὁ ἀποφασιστικότερος μηχανισμὸς ἐπιβολῆς καὶ κυριαρχίας ἀλλὰ συγχρόνως καὶ δημιουργίας μιᾶς «ἁρμονίας συμφερόντων» ἀνάμεσα στὴν τοπικὴ ἀριστοκρατία τῶν πόλεων καὶ τὴ ρωμαϊκὴ ἡγετικὴ τάξη.

4. Αὐτὴ ἡ πολιτικὴ ἐνίσχυση τῆς τοπικῆς ὀλιγαρχίας εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν μεγαλύτερη ἔμφαση τῶν διαχωριστικῶν κοινωνικῶν, νομικῶν καὶ πολιτικῶν ὀρίων ἀνάμεσα στοὺς «ἔχοντας» καὶ τοὺς «μὴ ἔχοντας» οἱ μικροϊδιοκτῆτες — ποὺ συγκροτοῦσαν ἄλλοτε τὸν πυρῆνα τοῦ στρατοῦ τῆς πόλεως καὶ ἀποτελοῦσαν ὡς ἐκ τούτου ἰσχυρὴ δύναμη πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς πίεσεως— βρίσκονται ἐντελῶς στὸ περιθώριο τῶν νέων πολιτικῶν καὶ οικονομικο-κοινωνικῶν ἐξελίξεων. Ἡ καταστροφὴ τῶν μικρῶν καλλιεργητῶν

10. Πρβ. G.E.M. de Ste. Croix, *The Class-struggle in the Ancient Greek World* (1981), Appendix IV, 523-529 καὶ κυρίως J. Briscoe, *Past and Present* 36 (1967), 15-19 = M. Finlay (ἐκδ.), *Studies in Ancient Society*, (1976), 69-73.

11. Πρβ. Alcock 1989a, 6-7 καὶ ὑποσ. 4 μὲ ὅλη τὴν προγενέστερη βιβλιογραφία.

διευκολύνθηκε και από πολλά άλλα έμμεσα και τυχαία γεγονότα. Κανείς δεν αρνείται για παράδειγμα την καταστροφική επίδραση των έμφυλιών πολέμων στην μικροϊδιοκτησία και τις γενικότερες και βαθύτερες επιπτώσεις τους στην δημογραφική και κοινωνική ισορροπία. Οί πόλεις τής Πελοποννήσου φαίνεται πώς δοκιμάστηκαν περισσότερο από τους πειρατές και τὰ ρωμαϊκά στρατεύματα πού εστάλησαν για νὰ έξολοθρεύσουν τήν πειρατεία (Baladié 1980, 308-309) και κυρίως από τήν εκστρατεία του *M. Antonius Creticus* έναντιον τής κρητικής πειρατείας. Οί καταχρήσεις και καταστροφές σε βάρος των πόλεων δεν ήταν μικρότερες κατά τή διάρκεια του δευτέρου έμφυλιού πολέμου ως τὸ ἼΑκτιον¹².

5. Ἄρνητική για τή μικροϊδιοκτησία υπήρξε σίγουρα ή εγκατάσταση στις περισσότερες πόλεις τής Πελοποννήσου Ρωμαίων και Ἴταλῶν *negotiatores* πού ήταν έτοιμοι νὰ εκμεταλλευτοῦν τή δυστυχία των ατόμων και των πόλεων¹³. Τὸ παράδειγμα των *Cloatii* στο Γύθειον είναι ἴσως τὸ πιὸ χαρακτηριστικό¹⁴. Οί έπιγραφές δεν αναφέρουν φυσικά ἄν οί *negotiatores* των πόλεων τής Πελοποννήσου έκαναν επενδύσεις στη γή. Ἐξίσου δύσκολο είναι νὰ αποφανθῆ κανείς ἄν οί μεγάλες εκτάσεις πού ήταν, κατά τὸν Στράβωνα, ἀκαλλιέργητες και έχρησιμοποιοῦντο ως τόποι βοσκῆς ἄνηκαν σε Ρωμαίους ή Ἑλληνες ιδιοκτῆτες.

6. Ἡ συγκέντρωση πάντως μεγάλων εκτάσεων γῆς είναι ἀδιαμφισβήτητη στη νότια Πελοπόννησο. Δύο έπιγραφές τής Μεσσήνης, πού σχολιάστηκαν με ὑποδειγματικό τρόπο από τὸν Ad. Wilhelm¹⁵, κάνουν λόγο για ἕνα φόρο τής ἔγγειας ιδιοκτησίας, τή γνωστή «*ἀκτόβολο εἰσφορά*». Ἄνάμεσα στους ιδιοκτῆτες γῆς πού αναφέρονται πολλοί είναι ρωμαῖοι πού ἀσφαλῶς θὰ εγκαταστάθηκαν στην περιοχή πολὺ νωρίτερα από τις ἄρχές του 1ου μ.Χ. αἰ. πού χρονολογοῦνται τὰ κείμενα¹⁶. Πολλοί Ρωμαῖοι εγκαταστημένοι στην Μεσσήνη μαζί με Μεσσηνίους πολῖτες εἰκονίζονται σε ἕνα ψήφισμα των

12. Πρβ. τήν ἀθρόα εμφάνιση εδεργετων σε διάφορες πόλεις ὅπως τὸ Γύθειον, τὰ Μέθανα, ή Ἐπίδαυρος ή ή Μαντίνεια: Baladié 1980, 309-310.

13. Πρβ. Halzfeld, *Les trafiquants italiens dans l'Orient hellénique* (Paris 1919). Ἡ νεότερη βιβλιογραφία είναι συγκεντρωμένη από τὸν Baladié 1980, 327-328 και κυρίως τήν Alcock 1989a, 8 και ὑποσ.

14. Πρβ. Chr. Le Roy, *Ktéma* 3 (1978) 261-266.

15. "Urkunden aus Messene", *JÖAI* 17, 1914, 1-120· πρβ. Baladié 1980, 193 και 328· K. Hopkins, "Taxes and Trade in the Roman Empire", *JRS* 70 (1986), 101-125.

16. A. Giovannini, *Rome et la circulation monétaire en Grèce au IIe siècle avant Jésus-Christ* (Bassel 1978), 115-122. Πρβ. Baladié 1980, 328. K. Hopkins, ὅπ. π., 121 n. 59 και Alcock 1989a, 8 ὑποσ. 9 ὅπου και ἄλλες χρήσιμες παραπομπές. Ὁ A. Wilhelm τοποθετοῦσε τὰ κείμενα γύρω στο 100 π.Χ.

χρόνων τοῦ Αὐγούστου νὰ καταβάλουν ἰκανὰ ποσὰ γιὰ τὴν ἀνοικοδόμηση κτισμάτων τῆς πόλεως μετὰ ἀπὸ τὴν περίοδο καταστροφῶν¹⁷.

7. Εἶδαμε πὼς στὴ Μεσσήνη μαζί μὲ τοὺς Ρωμαίους ὑπάρχουν καὶ Ἑλληνες πλούσιοι μεγαλοῖδιοκτῆτες γῆς. Τὸ παράδειγμα δὲν εἶναι μοναδικό, ὁ Λύσων, φίλος καὶ ἐμπιστος τοῦ Κικέρωνος στὴν Πάτρα, καταβάλλει μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ρήτορος ὑπεράνθρωπες προσπάθειες στὴ Ρώμη (τὸ 45 π.Χ.), στὸ περιβάλλον τοῦ Καίσαρος, καὶ ἐπιτυγχάνει νὰ μὴ θιγῇ ἡ περιουσία του καὶ τὰ συμφέροντά του ποὺ προφανῶς κινδύνευαν ἀπὸ τὰ σχέδια ἀποικισμού τοῦ δικτάτορος στὴν περιοχή¹⁸. Ὡστόσο τὸ ἐκπληκτικότερο παράδειγμα Ἕλληνας μεγαλογαιοκτήμονες εἶναι αὐτὸ τοῦ Σπαρτιάτη Εὐρυκλῆ τὸν ὁποῖον ὁ Αὐγουστος ἀντάμειψε γιὰ τὶς ὑπηρεσίες του χαρίζοντάς του ἕνα ὀλόκληρο νησί, τὰ Κύθηρα¹⁹.

8. Συνοψίζοντας μπορεῖ νὰ ὑποστηρίξῃ κανεὶς ὅτι οἱ φιλολογικὲς καὶ ἐπιγραφικὲς πηγὲς μαρτυροῦν τὴν περαιτέρω ἐνίσχυση, μετὰ τὴ ρωμαϊκὴ κατάκτηση, τοῦ φαινομένου τῆς μεγαλοῖδιοκτησίας σὲ βᾶρος τῶν μικροῖδιοκτητῶν γῆς. Ἡ ἐπένδυση σὲ γῆ ἐκ μέρους πλουσίων Ρωμαίων μαρτυρεῖται ἀσφαλῶς, ἀλλὰ δὲν φαίνεται νὰ ἔχη τὴν ἔκταση καὶ τὴν σπουδαιότητα ποὺ γνωρίζει τὸ φαινόμενο σὲ ἄλλες περιοχές. Ὁ κύριος φορέας τῆς συγκροτήσεως μεγάλων περιουσιῶν φαίνεται πὼς εἶναι αὐτοὶ οἱ ἐκπρόσωποι τῆς τοπικῆς ἀριστοκρατίας τῶν πόλεων ποὺ κατάφεραν νὰ ἀναπτύξουν δεσμοὺς μὲ πλούσιους καὶ ἐπιφανεῖς Ρωμαίους ἢ τὸ αὐτοκρατορικὸ περιβάλλον.

II. ΝΕΑ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΤΑΞΗ ΚΑΙ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΗ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ

A. Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΜΕΓΑΛΩΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΩΝ ΚΕΝΤΡΩΝ

1. Ἐν ἡ ρωμαϊκὴ πολιτικὴ ἀπέναντι στὶς ἑλληνικὲς πόλεις ἦταν, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δημοκρατικῆς περιόδου, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιτυχεῖ διατύπωση ἐνὸς σύγχρονου ἱστορικοῦ «intrusive rather than interventionist» (Alcock 1989a, 33 καὶ 1989b, 124) ἡ ἀρχὴ αὐτὴ δὲ φαίνεται νὰ ἔχη τὴν ἴδια ἰσχὺ καὶ στὰ αὐτοκρατορικὰ χρόνια. Ἡ Ρώμη προβαίνει γιὰ πρώτη φορὰ σὲ μιὰ

17. Ἄ. Ὁρλάνδος, Πρακτικὰ 1959 [1965], 170-173· πρβ. Bull Epigr. 1966, 200, Balladié 1980, 327 καθὼς καὶ τὴν νεότερη μελέτη τοῦ L. Migeotte, "Réparation de monuments publics à Messène", BCH 109 (1985) 597-607· παρόμοια κείμενα ἀπαντοῦν καὶ σὲ λίγο μεταγενέστερες ἐπιγραφὲς τῆς Μεσσήνης. Πρβ. L. Migeotte, ὅπ.π., 607 ὑποσ. 41.

18. Ριζάκης 1990, 331-333.

19. Πρβ. τὸ παράδειγμα τῆς Κεφαλληνίας ποὺ δόθηκε ὡς δωρεὰ ἀπὸ τὸν Καίσαρα στὸν C. Antonius, θεῖο τοῦ M. Antonius. Ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες ἀφήνουν νὰ ἐννοηθῇ ὅτι ὁ Εὐρυκλῆς διέθετε καὶ ἄλλες ἐκτάσεις γῆς στὴ νότιο Πελοπόννησο (Balladié 1980, 329-330).

μεγάλης κλίμακας χωροταξική και διοικητική αναδιοργάνωση με σκοπό τη βελτίωση της επαρχιακής διοικήσεως για τὸν καλύτερο ἔλεγχο, ἐκμετάλλευση καὶ ἔνταξη τῶν Ἐπαρχιῶν στὸ ρωμαϊκὸ πολιτικο-οικονομικὸ σύστημα. Ἡ προσπάθεια αὐτὴ στηρίχτηκε σὲ δύο στοιχεῖα: στὴν τοπικὴ αὐτονομία καὶ τὸν κεντρικὸ ἔλεγχο²⁰.

Ἡ αὐτοκρατορικὴ πολιτικὴ εὐνοεῖ τὴν ἀνάπτυξη μεγάλων διοικητικῶν καὶ οἰκονομικῶν κέντρων ποὺ ἀποτελοῦν καὶ τὸν ἐνδιάμεσο κρῖκο ἀνάμεσα στὶς μικρὲς πόλεις καὶ τὴν κεντρικὴ ἐξουσία. Πολλὲς παλιὲς πόλεις χάνουν τὴν αὐτονομία τους καὶ προσαρτῶνται σὲ μεγαλύτερα γειτονικὰ κέντρα, ἄλλες ἐξαφανίζονται σταδιακὰ καθὼς δὲν εἶναι πλέον ἱκανὲς νὰ ἀνταποκριθοῦν στὶς νέες συνθῆκες. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ τῆς παρακμῆς καὶ ἐξαφανίσεως δεκάδων μικρῶν κέντρων εἶναι ἐμφανῆς στὶς πηγὲς τῆς περιόδου (Rostovtzeff 1957, 254; Larsen 1938, 465-467; Baladié 1980, 307-321) καὶ σὲ ὀρισμένες περιοχὲς ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐπιφανειακῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας (Alcock 1989b, 105). Μὲ μεγαλύτερη ἴσως ἔμφαση ἐμφανίζονται τὰ παραπάνω φαινόμενα στὸ πλαίσιο τῶν ἀποικιῶν. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ὀδήγησε στὴν ἀνατροπὴ τῆς παραδοσιακῆς ἰσορροπίας καὶ ἱεραρχίας ὄχι μόνον στὸν ἀστικὸ χῶρο ἀλλὰ καὶ στὴν ὑπαιθρο ὅπου συντελέστηκαν ἐπαναστατικὲς ἀλλαγὲς μὲ τὴν ἀναδιοργάνωση τῶν παραδοσιακῶν σχέσεων ἰδιοκτησίας, ἐκμεταλλεύσεως καὶ παραγωγῆς καὶ τέλος τὴν εἰσαγωγὴ καινοτομιῶν τόσο στὸ εἶδος ὅσο καὶ στὸν τρόπο τῆς γεωργικῆς ἐκμεταλλεύσεως.

2. Ἄν ρίξη κανεῖς μιὰ ματιὰ στὸν πολιτικὸ χάρτη τῆς Πελοποννήσου, αὐτὴ τὴν περίοδο, θὰ διαπιστώσῃ ὅτι, πράγματι, λειτουργοῦν ἐλάχιστα πολιτικο-διοικητικὰ κέντρα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ξεχωρίζουν τέσσερις σχεδὸν κολοσσοί: ἡ Πάτρα, ἡ Κόρινθος, ἡ Σπάρτη καὶ τὸ Ἄργος²¹. Ἡ ἔκταση τῶν πόλεων αὐτῶν, ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές, δείχνει τὴν πρωτοφανῆ πληθυσμιακὴ τὴν ἀνάπτυξη²² καὶ ἡ ἔκταση τόσο τοῦ ἀστικοῦ ἵστοῦ ὅσον καὶ τῆς χώρας ποὺ ἐκμεταλλεύονται δὲν ἔχουν καμιά σχέση μὲ τὰ μέσα μεγέθη τῶν ἐλληνικῶν πόλεων. Τὰ πελώρια ἔργα, κτίρια, ἀγορές, θέατρα, ὠδεῖα, ἀμφιθέατρα, γέφυρες, ὑδραγωγεῖα²³ εἶναι ἀψευδεῖς μάρτυρες καὶ τοῦ

20. S. Riccobono, "Le civitates nell' unita dell'impero romano: autonomie locali e politica del territorio. La città antica come fatto di cultura". Atti del Convegno di Como e Bellaggio 1979 (Como 1983), 215.

21. Pierart, 159-161. Γιὰ τὴ Σπάρτη βλ. Cartledge — Spawforth 1989, 174-175.

22. Πρβ. Alcock 1989b, 116: σύγκριση ἀνάμεσα στὴν Κόρινθο καὶ μερικὰ παραδοσιακὰ ἀστικὰ κέντρα.

23. Γιὰ τὴν Κόρινθο, βλ. J. Wiseman, "Corinth and Rome I: 228 B.C. - A.D. 267", ANRW II 7.1, 509-532. Γιὰ τὴ Σπάρτη Cartledge — Spawforth 1989, Appendix I, 216-225 (βιβλιογραφία). Γιὰ τὴν Πάτρα, I. Παπαποστόλου, «Θέματα τοπογραφίας καὶ πολεο-

οικονομικού τους μεγαλείου που άποκαλύπτεται και από άλλες ποικίλες πηγές. Κανείς δέν άμφιβάλλει ότι ή δημογραφική και οικονομική συγκέντρωση ύπαγορεύτηκε και ένισχύθηκε, με κάθε τρόπο από τήν κεντρική έξουσία. Για νά αύξηθῆ ό πληθυσμός όρισμένων κέντρων (όπως ή Πάτρα) ό Αύγουστος προέβη σε ύποχρεωτικό συνοικισμό τών γύρω κωμών (Παυσ. 7.18, 7). 'Η συγκέντρωση πληθυσμών γενικώς στα άστικά κέντρα, ή άστυφιλία, ένισχύθηκε στην επόμενη περίοδο και από τήν φυσική έξλη που άσκοϋσαν αυτά στις ανώτερες τάξεις τών μικρών πόλεων αλλά και στις έξαθλιωμένες μάζες τών χωρικών, στις όποιες μπορούσαν νά προσφέρουν πολλές ευκαιρίες άπασχολήσεως, ιδιαίτερα μετά τήν οικονομική και κοινωνική παρακμή και περιθωριοποίησή τους²⁴.

3. 'Η νέα αυτή ίσορροπία όδήγησε σταδιακά στην άπορρόφηση τών μικρότερων περιφερειακών κέντρων που έχασαν και τόν χαρακτήρα τής πόλεως ή μεταβλήθηκαν σε *attributi* τής νέας μητροπόλεως (Για τήν περίπτωση τής προσαρτήσεως στην άποικία τής Πάτρας τών γειτονικών πόλεων βλ. Παυσ. 7.21, 1 και 22, 6; πρβλ. Α. Δ. Ριζάκης, «'Ο Αύγουστος, ή νέα ρωμαϊκή τάξη και ή άποικία τής Πάτρας», στον ύπό έκτύπωση Τιμητικό τόμο (II), για τόν Κ. Τριανταφύλλου). 'Η ένσωμάτωση γειτονικών πόλεων, κωμών ή περιοχών δέν χαρακτηρίζει μόνο τις άποικίες. 'Η ίδια τάση, χάρις στην αυτοκρατορική εποχή, διατυπώνεται για παράδειγμα στη Σπάρτη και στην 'Αρκαδία. 'Η πρώτη, παρόλο που δέν πλησιάζει τὰ κλασσικά της όρια συγκαταλέγεται μαζί με τήν Κόρινθο και τήν Πάτρα στις μεγαλύτερες σε έκταση πόλεις τής 'Επαρχίας τής 'Αχαΐας²⁵. Διαθέτει μάλιστα, όπως έξάλλου και ή Πάτρα, και έξωτερικές κτήσεις, όπως τὰ Κύθηρα και ή Γαϋδος στη νότια Κρήτη²⁶.

4. 'Η δημιουργία ύδροκεφαλικών άστικών κέντρων έδρασε άνασταλτικά στην ανάπτυξη τών ύπαρχόντων μικρότερων οικισμών τής υπαίθρου ή και στην δημιουργία νεώτερων. Τό γεγονός αυτό έξηγεί, σε όρισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις, τήν εγκατάλειψη πολλών άγροτικών οικισμών. Στη Λακωνία για παράδειγμα όρισμένοι μικροί οικισμοί έξαφανίζονται αυτή τήν περίοδο. Στην περιφέρεια τής Δύμης και τής Πάτρας πολλοί άγροτικοί οικισμοί τής χώρας τών πόλεων φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκαν στην ύστερη έλληνιστική και τήν πρώιμη αυτοκρατορική περίοδο. Τό ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και στην περιφέρεια και άλλων πόλεων τής Πελοποννήσου

δομίας τών Πατρών κατά τήν Ρωμαιοκρατία», Α. Δ. Rizakis (έκδ.), *Achaia und Elis in der Antike, Akten des I. internationalen Symposiums* ('Αθήνα 1991), 305-316.

24. Alcock 1989b, 111-112; Cartledge — Spawforth 1989, 142.

25. Cartledge — Spawforth 1989, 140 κέξ.

26. Cartledge — Spawforth 1989, 108. Alcock, 1989b, 110.

αὐτὴ τὴν περίοδο²⁷. Ἡ ἐγκατάλειψη τῶν μικρῶν, ὥστόσο, οἰκισμῶν συνοδεύεται σὲ πολλές περιπτώσεις ἀπὸ τὸ φαινόμενο τῆς ἐνισχύσεως ὀρισμένων περιφερειακῶν ἀστικῶν ἢ ἀγροτικῶν κέντρων. Ἡ ἐπιφανειακὴ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα σὲ πολλὰς περιοχὰς δείχνει ὅτι στὴν πρῶμῃ αὐτοκρατορικῇ ἐποχῇ παρατηρεῖται ἡ ἀνάπτυξη τέτοιων πυρήνων ἐγκαταστάσεως, ποὺ προσφέρουν μεγαλύτερη ἀσφάλεια καθὼς προσαρμόζονται καλύτερα στὴ νέα πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ τάξη (Alcock, 1989a, 18 καὶ 1989b, 112 καὶ εἰκ. 6).

B. Η ΑΝΑΔΙΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

α. Ἀγροτικοὶ οἰκισμοὶ καὶ γεωργικὴ ἐκμετάλλευση. Τὰ δεδομένα τῆς ἐπιφανειακῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας

1. Εἶναι πολὺ εὐχάριστο τὸ γεγονός ὅτι πολλὰς περιοχὰς τῆς Πελοποννήσου ἀπετέλεσαν ἢ ἀποτελοῦν ἀντικείμενο ἐπιφανειακῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν καὶ εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι ἔχουμε στὴ διάθεσή μας, γιὰ πρώτη φορά, ἕνα πολύτιμο ὕλικό συγκρίσεως γεγονός ποὺ ἐπιτρέπει τὴν καταγραφή τῶν ὁμοιοτήτων ἢ τῶν διαφορῶν στὴν ὀργάνωση τοῦ χώρου καὶ στὴ χρήση τῆς γῆς ἀκόμα καὶ τὶς δημογραφικὰς συγκρίσεις. Τὸ ὕλικό αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἀξιοποιηθῆ καλύτερα στὸ μέλλον ἐξεταζόμενο σὲ στενὴ συνάρτηση μὲ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν ποὺ παρέχουν μιὰ πληρέστερη εἰκόνα τῆς λεπτομέρειας καὶ μιὰ πιὸ ἀντικειμενικὴ χρονολογικὴ βάση.

Ἡ ἐπιφανειακὴ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα, δυστυχῶς, δὲν μπορεῖ νὰ προσφέρῃ ἐνδείξεις οὔτε γιὰ τὸ μέγεθος τῶν ἀγοτικῶν ἐκμεταλλεύσεων οὔτε φυσικά, γιὰ τὸ εἶδος τῶν καλλιεργουμένων καρπῶν. Μπορεῖ ὅμως νὰ χρησιμοποιηθῆ γιὰ νὰ ἀποτιμηθῆ ἡ ἐντατικότητά ἢ μὴ τῆς ἐκμεταλλεύσεως ἐπειδὴ εἶναι φανερό πὼς ἡ ἔκτασή τῆς καλλιεργουμένης γῆς συνδέεται στενὰ μὲ τὶς ὑπάρχουσες ἀνθρώπινες ἐγκαταστάσεις καὶ τὶς δραστηριότητες στὸ ἀγροτικὸ περιβάλλον. Ἀντικειμενικὴ μᾶλλον ἀξία φαίνεται νὰ ἔχη ἡ ἀρχὴ ὅτι ὅσο

27. Βλ. γενικὰ Alcock, 1989a, 22-23 ἢ ὅποια παραθέτει μερικές ἀπὸ τὶς παρακάτω μελέτες: *Νότια Ἀργολίς*: Tj. H. Van Andel — C. N. Runnels, *Beyond the Acropolis* (Stanford 1987). *Κορινθία (κοιλὰς τῆς Νεμέας)*: J. C. Wright, et. al. "The Nemea Valley Archaeological Project. Preliminary Report", *Hesperia* 59.4 (1990) 579-659. *Μεσσηνία*: F. Lukermann — J. A. Moody, "Nichoria and Vicinity. Settlements and Circulation", στὸ βιβλίο τῶν G. Rapp, Jr. — S. Aschenbrenner (ἐκδ.), *Excavations at Nichoria in South-West Greece. vol. I. Site, Environs, and Techniques* (Minneapolis 1978). *Ἀρκαδία*: Πίκουλας 1988 passim. *Βορειοδυτικὴ Ἀχαΐα*: A. D. Rizakis (ἐκδ.), *Paysages d'Achaïe I. Le bassin du Peiros et la plaine occidentale* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 15, Athènes 1992). *Παραλιακὴ ζώνη τῆς Πάτρας*: M. Petropoulos — A. D. Rizakis, "The Patras Coastal Area in Peloponnesos. Landscape and Settlement Patterns. Preliminary Report 1989-1991", *JRA* 1994 (ὕπὸ ἐκτύπωση).

μεγαλύτερος είναι ο αριθμός των ίχνων της ανθρώπινης δραστηριότητας τόσο πιο έντονη είναι η χρησιμοποίηση και η εκμετάλλευση της γης²⁸.

2. Έχει διαπιστωθεί ότι στις περισσότερες ελληνικές περιοχές παρατηρείται μια επέκταση της καλλιεργήσιμης αγροτικής ζώνης κατά την κλασική και την πρώιμη ελληνιστική περίοδο και ότι η κατάσταση αυτή σταδιακά ανατρέπεται καθώς οι περισσότεροι αγροτικοί οικισμοί εγκαταλείπονται στην ύστερη ελληνιστική και στην πρώιμη αυτοκρατορική περίοδο. Από τον κανόνα αυτό δεν φαίνεται να εξαιρείται και η Πελοπόννησος όπου η επιφανειακή έρευνα επιβεβαιώνει το γενικό αυτό φαινόμενο σε πολλές περιοχές. Όλες οι διαθέσιμες μαρτυρίες αποκαλύπτουν μιαν άπεντατικοποίηση στην αγροτική εκμετάλλευση και παραγωγή. Η καθολικότητα και η έκταση του φαινομένου αυτού, δηλαδή της εγκαταλείψεως των γαιών και των μικρών αγροτικών οικισμών, μαρτυρεί ότι δεν είναι δυνατόν να προκλήθηκε από την επίδραση τοπικών και έσωτερικών παραγόντων, αλλά μόνο κάτω από την επίδραση σημαντικών μεταρρυθμίσεων και αλλαγών που επήλθαν βίαια ή σταδιακά στον κοινωνικό και οικονομικό χώρο.

3. Φαίνεται, λοιπόν ότι η ρωμαϊκή κατάκτηση, τουλάχιστον σε μια πρώτη φάση που διαρκεί ως την πρώιμη αυτοκρατορική εποχή, αντί να λειτουργήσει σαν οικονομικός μοχλός για την επέκταση και αύξηση της γεωργικής εκμεταλλεύσεως, λειτούργησε σαν μοχλός ανασχέσεως της στον έλλαδικό τουλάχιστον χώρο. Η εγκατάλειψη, ωστόσο, της υπαίθρου δεν είναι ολοκληρωτική· σε πολλές περιπτώσεις (π.χ. Αργολίδα) δεν φαίνεται να εγκαταλείπονται οι εύφορες ζώνες και οι οικισμοί που είναι κοντά σε αυτές αλλά οι περισσότερο άγονες και βραχώδεις περιοχές^{28α}. Από την άλλη πλευρά, η απουσία αγροτικών εγκαταστάσεων δεν συνεπάγεται, σε όλες τουλάχιστον τις περιπτώσεις και εγκατάλειψη της γης και της γεωργικής εκμεταλλεύσεώς της, ιδιαίτερα κατά την αυτοκρατορική εποχή. Αν υπήρξαν για παράδειγμα αλλαγές στο οικιστικό τοπίο και τάσεις συγκεντρώσεως των πληθυσμών σε αστικά ή μεγάλα αγροτικά κέντρα, αυτό δεν σημαίνει ότι η γη εγκαταλείφθηκε στις ζώνες όπου προϋπήρξαν μικροί αγροτικοί οικισμοί ούτε επήλθαν αλλαγές στο καθεστώς ιδιοκτησίας της γης. Η μετακίνηση για την καλλιέργεια των αγρών, μερικές φορές σε μεγάλες αποστάσεις, δεν είναι φαινόμενο άγνωστο στον έλλαδικό χώρο (Alcock 1989a, 27 ύποσ. 59 βιβλιογραφία).

4. Τέλος η παρακμή των αγροτικών οικισμών στην υπαίθρο της Πελοποννήσου μπορεί να συνδέεται και με μια αλλαγή της πρακτικής της αγροτικής εκμεταλλεύσεως που ισχύει περισσότερο για την αυτοκρατορική εποχή:

28. P. Osborne, *Classical Landscape with Figures* (London 1987), 69-70.

28α. Tj. H. Van Andel - C. N. Runnels, *Beyond the Acropolis*, 1987, 110-112.

αυτή μπορεί κατά περίπτωση να οδηγή σε μια ξεειδίκευση και έντατικοποίηση της παραγωγής. Σε όλη την πεδιάδα της Ήλιδος, μās λέει ο Πausανίας, καλλιεργούνταν ο βύσσος, οί ΐνες του οποίου χρησιμοποιούνταν κατ' αποκλειστικότητα από την ύφαντική βιομηχανία της Πάτρας που άπασχολούσε ένα μεγάλο μέρος του γυναικείου πληθυσμού της²⁹. Αντίθετα σε άλλες περιοχές, όπως για παράδειγμα ή όρεινή Άρκαδία ή ή Λακωνία, εϋνοήθηκε ή ανάπτυξη της κτηνοτροφίας σε βάρος της γεωργίας και αξιοποιήθηκαν με αυτόν τον πιο εύκολο τρόπο οί μεγάλες άκαλλιέργητες εκτάσεις για τις όποιες όμιλει με τόσο χαρακτηριστικό τρόπο ο Δίων Χρυσόστομος και ο Στράβων. Πολλές σύγχρονες πηγές άποκαλύπτουν μια σαφή προτίμηση των άνωτέρων κοινωνικών στρωμάτων όρισμένων περιοχών προς αυτό του είδους τη δραστηριότητα που άσφαλως προσέδιδε κοινωνικό κύρος στον έλληνορωμαϊκό κόσμο. Τέλος ή άπενταντικοποίηση της έκμεταλλεύσεως της γής μπορεί να συνδέεται με την ανάπτυξη μεγάλων ιδιοκτησιών και με μια προσπάθεια άποφυγής της φορολογίας και της οικονομικής άφαιμάξεως από την κεντρική έξουσία (Alcock 1989a, 27-28).

β. Η πρόοδος των ρωμαϊκών κτηματογραφήσεων

1. Η νέα ρωμαϊκή πολιτική, παράλληλα με τα πάσης φύσεως διοικητικά μέτρα, επιδιώκει να άναδιοργανώσει και τον άγροτικό χώρο των πόλεων μέσα σε νέα γεωμετρικά και λογικά πλαίσια. Οί νέες έπιχειρήσεις κτηματογραφήσεως που άναπλάθουν και όργανώνουν το τοπίο πάνω σε άντικειμενικές και καθολικής ισχύος βάσεις έπεκτείνονται στο σύνολο της γής των Έπαρχιών και άποσκοποϋν στην καλύτερη κυριαρχία, τον έλεγχο και φυσικά την είσπραξη νέων φόρων³⁰.

29. Πaus. 5.5, 2· 6.26, 6· 7.21, 14· Πλίnius HN 19-21. Πpβ. N. Purcell, "The Nicopolitain Synoecism and Roman Urban Policy", Νικόπολις I. Πρακτικά του πρώτου διεθνούς Συμποσίου για την Νικόπολη, 23-29 Σεπτεμβρίου 1985 (Πρέβεζα 1987), 80-81 και ύποσ. 47. Το φαινόμενο αυτό, ώστόσο, φαίνεται μεμονωμένο.

30. Οί ρωμαϊκές κτηματογραφήσεις έχουν πολυ συχνά μια πολυ συστηματική γεωμετρική και έπαναλαμβανόμενη μορφή και ό πιο κοινός τους τύπος είναι αυτός της centuriatio, της όποίας ή κάθε πλευρά είναι 20 actus που ύπολογίζεται, άνάλογα με την περίπτωση, από 699-710μ. σε κάθε πλευρά (πpβ. M. Clavel-Levêque, Ktema 8 [1983], 203). Συχνότατα οί μεταγενέστερες έπεμβάσεις και προσπάθειες διαφορετικής όργανώσεως του χώρου επιφέρουν άλλωθίσεις και ή άναγνώριση των ρωμαϊκών δικτύων είναι δυσκολότερη. Είναι όμως δυνατή έπειδή, παρά τις καταστροφές και άλλωθίσεις διατηρουνται συχνά στο τοπίο πολλές ένδειξεις τοπογραφικές (δηλαδή στοιχεία του όδικού δικτύου, όρια των κλήρων και σημεία χαρακτηριστικά του τοπίου) που άναγνωρίζονται σε χάρτες μικρής κλίμακας και κατακόρυφες άεροφωτογραφίες. Οί δυνατότητες άναγνωρίσεως και

2. Στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο ἡ πρώτη χρησιμοποίηση τῆς κτηματογραφίσεως ὡς μέσου ἐνσωματώσεως καὶ ἐλέγχου τοῦ χώρου, πόλεων ἢ οἰκισμῶν ἐγίνε ἀπὸ τὸν Καίσαρα ἢ ἀπὸ τοὺς διαδόχους τοῦ σύμφωνα μὲ τὰ σχέδια τοῦ δικτάτορος³¹. Ἡ κίνηση αὐτὴ εἶχε δύο στόχους τῆ γῆ τῆς Κορίνθου στὴ ΒΑ Πελοπόννησο καὶ αὐτὴ τῆς Δύμης στὴ ΒΔ. Ἡ γῆ τῆς Κορίνθου ἀνήκε ἀπὸ τὸ 146 π.Χ. στὸν *ager publicus* καὶ ἡ ἀποστολὴ καὶ ἐγκατάσταση προλεταρίων καὶ ἀπελευθέρων καθὼς καὶ ἡ διαίρεση τῆς γῆς τῆς σὲ κλήρους ποὺ μοιράστηκαν στοὺς ἀποίκους δὲν φαίνεται νὰ ἔθετε κανένα νομικὸ ἢ πρακτικὸ πρόβλημα. Ἡ περίπτωση τῆς Δύμης ἦταν πιὸ δύσκολη γιατί δὲν ὑπῆρχαν οἱ παραπάνω νομικὲς ἢ πρακτικὲς προϋποθέσεις· δὲν ἔλειπαν ὅμως οἱ προφάσεις. Στὴν πόλη εἶχε ἐγκαταστήσει, μιὰ γενιὰ νωρίτερα, ὁ Πομπήιος ἓνα μέρος ἀπὸ τοὺς νικηθέντες πειρατὲς ποὺ ἀνῆκαν στὴν πελατεία τοῦ καὶ εἶχαν λάβει, προφανῶς μέρος στὴ σύγκρουση τοῦ πατρωνός των μὲ τὸν Καίσαρα. Ἐὰν καὶ οἱ πηγὲς σιωποῦν, δὲν εἶναι ἀπίθανο πῶς ἡ ἐχθρική τους στάση πρὸς τὸν νικητὴ τῶν Φαρσάλων ἦταν ἰκανὴ ἀφορμὴ γιὰ νὰ τοὺς ἐκδιώξῃ ἀπὸ τῆ γῆ ὅπου τοὺς εἶχε ἐγκαταστήσει ὁ Πομπήιος (Ριζάκης 1990a *passim*). Κάτω ἀπὸ τὴν πίεση ἀνάλογων περιστάσεων, μιὰ γενιὰ ἀργότερα, ὁ Αὐγουστος ἴδρυσε τὴν ἀποικία τῆς Πάτρας στὴν ὁποία ἐνσωματώθηκαν σταδιακὰ οἱ γειτονικὲς πόλεις τῆς δυτικῆς Ἀχαΐας μαζὶ μὲ τὴ Δύμη καθὼς καὶ μέρος τῆς ἀπέναντι ἀκτῆς³². Μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ καὶ κάτω ἀπὸ τὶς νέες συνθήκες ποὺ ὑπαγορεύονται ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορικὴ πολιτικὴ ἐπιχειρεῖται ἡ συνολικὴ κτηματογράφηση τῆς ΒΔ Πελοποννήσου ἢ ὁποία ξεπερνᾷ στὰ ΝΔ τὰ ὄρια τῆς ἀποικίας καὶ ἐκτείνεται στὴ χώρα τῆς γειτονικῆς Ἡλίδος (Rizakis 1990b *passim*). Οἱ ρωμαϊκὲς κτηματογραφήσεις δὲν περιορίστηκαν μόνο στὰ στενὰ ὄρια τῶν ἀποικιῶν, ἀλλὰ σὲ πολλὰς Ἐπαρχίες ἐπεκτάθηκαν καὶ στὴ χώρα ὑποτελῶν πόλεων γιὰ τὴν καλύτερη καταγραφή καὶ συλλογὴ τοῦ φόρου τῆς ἔγγραφιας ἰδιοκτησίας.

ἀποκρυπτογραφίσεως τῶν δομῶν τοῦ ἀρχαίου τοπίου ἀυξήθηκαν τὰ τελευταῖα χρόνια μὲ τὴν χρησιμοποίηση πιὸ ἐξειδικευμένων μορφῶν φωτογραφικῆς ἢ ὀπτικῆς ἀναλύσεως τῶν ἀεροφωτογραφιῶν καὶ τὴ συνδρομὴ τῆς ἐδαφολογίας ἢ ὁποία μὲ τὴ μελέτη τῆς παγιδευμένης γύρεως μέσα στὸ χῶμα ἐπιδιώκει νὰ ἀποκαταστήσει, τουλάχιστον ἐν μέρει, τὸ εἶδος τῆς φυτικῆς κάλυψης. Πρβ. Μ. Clavel-Levêque, "Pratiques impérialistes et implantations cadastrales", *Ktema* 8 (1983) 185-252.

31. Γιὰ τὴ Μακεδονία βλ. Θ. Χ. Σαρκιάκης, «Συνορικαὶ διαφοραὶ καὶ τίμησις (census) εἰς τὴν ρωμαϊκὴν Ἐπαρχίαν Μακεδονίας», Ἐπαρχία Μακεδονία IV (1983 [1986], 549-552. Ἡ κτηματογράφηση δὲν περιορίστηκε στὸ πλαίσιο τῶν ἀποικιῶν. Βλ. τὸ ἐνδιαφέρον κείμενο ἀπὸ τὴν Ἄνω Μακεδονία Α. Ριζάκης — Γ. Τουράτσογλου, Ἐπιγραφὲς Ἄνω Μακεδονίας (Ἀθήνα 1985), ἀρ. 186.

32. Βλ. E. Meyer, RE XVIII.4 (1949), s.v. Patra. U1. Kahrstedt, "Die Territorien von Patrai und Nicopolis in der Kaiserzeit", *Historia* I (1950), 549-561.

3. Ἡ ἐγκατάσταση Ρωμαίων ἀποίκων στὴ βόρεια καὶ βορειοδυτικὴ Πελοπόννησο ἐπέφερε τρομακτικὲς ἀλλαγές, ὄχι μόνον στὸν οἰκονομικὸ ἀλλὰ καὶ στὸν κοινωνικὸ χῶρο. Ἀναγκαστικὰ ὀδήγησε σὲ μαζικὲς δημεύσεις τῶν περιουσιῶν τῶν παλαιότερων κατοίκων ποὺ πέρασαν στὸ πολιτικὸ, οἰκονομικὸ καὶ κοινωνικὸ περιθώριο. Κυρίως ὁμως ἀνέτρεψε μιὰ μακραίωνη ἰσορροπία ἀνάμεσα στὴν πόλη καὶ στὴν ὑπαιθρο πρὸς ὄφελος τῆς πρώτης, ἐπιβάλλοντας σταδιακὰ μιὰ νέα μορφή ἀγροτικῆς ἐκμεταλλεύσεως, αὐτὸ τῆς *villa rustica*, τῆς ὁποίας ὁμως οὔτε τὸ μέγεθος τῆς διαδόσεως οὔτε οἱ ἐπιπτώσεις μας εἶναι ἀκριβῶς γνωστές³³.

4. Τὸ παραπάνω σενάριο μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει τὴ βάση ἐνὸς πιθανοῦ σχήματος ἀνακατανομῆς τοῦ πλούτου καὶ τῶν οἰκονομικῶν πόρων ποὺ συνόδευσαν τοὺς τελευταίους ἐμφυλίους πολέμους. Τὸ ἀδύνατο σημεῖο τοῦ σεναρίου βρίσκεται στὴν ἀπουσία κάθε ἄμεσης πληροφορίας γιὰ τοὺς μικροϊδιοκτῆτες καὶ τὴ στάση τους ἀπέναντι στὶς νέες συνθήκες. Εἶναι πολὺ πιθανὸν ἢ μαρτυρίες τῶν φιλολογικῶν πηγῶν νὰ μὴν εἶναι ἀπόλυτα ἀντικειμενικὲς καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει οἱ κατὰ τόπους διαπιστώσεις δὲν μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν ἀντικείμενο γενικεύσεων. Ἄν τὸ φαινόμενο γνώρισε μεγάλες διαστάσεις σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς Αὐτοκρατορίας στὴν ἴδια περίοδο, αὐτὸ δὲν σημαίνει ἀνάλογο καὶ στὴν Πελοπόννησο ἐξέλιξη. Ἡ ἄποψη ὅτι στὴν Πελοπόννησο συνέβη κάτι ἀνάλογο μὲ τὴν Ἰταλία καὶ τὶς δυτικὲς Ἐπαρχίες ὅπου δημιουργήθηκαν στὴν περίοδο αὐτὴ μεγάλα *latifundia* καὶ ἀναπτύχθηκε τὸ σύστημα τῶν μεγάλων ἀγροτικῶν ἐκμεταλλεύσεων τῆς ὑπαίθρου (Rostovtzeff 1957, 345) κρίνεται σήμερα ὑπερβολικὴ καὶ ἀντιμετωπίζεται μὲ πολλὴ ἐπιφύλαξη³⁴. νεώτερες ἀρχαιολογικὲς ἔρευνες ἀπέδειξαν ὅτι ἀκόμα καὶ στὴν Ἰταλία, ὅπου τὰ *latifundia* εἶχαν ἐξαιρετικὴ διάδοση, δὲν ἐξαφανίστηκε παντελῶς ἡ μικρὴ ἰδιοκτησία. Ἐπὶ πλέον ὑπάρχει ἔντονη μερικὲς φορὲς διαφοροποίηση ἀπὸ περιοχὴ σὲ περιοχὴ (Alcock, 1989a, 10 καὶ ὑποσ. 15 βιβλιογραφία).

33. Πρβ. Μ. Πετρόπουλος, «Ἀγροικίες τῆς Πατραϊκῆς», R. Rothaus, "Urban Space, Agricultural Space and Villas in Late Roman Corinth" καὶ T. Gregory, "From Kleinali to Agios Basilios. Journey through an Ancient Landscape", στὰ Πρακτικὰ τοῦ διεθνoῦς Συνεδρίου, Ἀγροτικὲς δομὲς καὶ ἀρχαῖες κοινωνίες, Κέρκυρα 1992 (ὑπὸ ἐκτύπωση). Α. Δ. Ριζάκης, "Grands domaines et petites propriétés dans le Péloponnèse sous l'Empire", στὰ Πρακτικὰ τοῦ διεθνoῦς Συνεδρίου, Du latifundium au latifundo. Un héritage de Rome ou une création médiévale ou moderne, Université Bordeaux III, Δεκέμβριος 1992 (ὑπὸ ἐκτύπωση). Πρβ. τὸν χάρτη μεγάλων ἀγροικῶν τῆς Πελοποννήσου (*villae rusticae*) ποὺ μὲ βάση τὸν Kahrstedt ἐξέπoνήσε ἡ Alcock 1989b, 108, fig. 5.

34. Cartledge — Spawforth 1989, 142· Alcock 1989a, 23 καὶ 1989b, 107. Μόνη ἐξαιρέση ἴσως ἡ Ἀρκαδία: Πίκουλας 1988, 232 καὶ ὑποσ. 723.

III. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

1. Συνοψίζοντας, μπορεί νὰ ὑποστηρίξη κανεὶς πὼς ἡ εἰκόνα τοῦ ἀστικού καὶ ἀγροτικοῦ τοπίου τῆς Πελοποννήσου εἶναι περισσότερο σαφὴς στὴν αὐτοκρατορικὴ ἐποχὴ. Χαρακτηρίζεται, ὅσον ἀφορᾷ τὴν κατανομὴ καὶ ὀργάνωση τῶν οἰκισμῶν, ἀπὸ φαινόμενα κεντρομόλα πὸ ὁδηγοῦν στὴν ὑπερβολικὴ ἐνίσχυση ὀρισμένων μεγάλων κέντρων ἀστικῶν ἢ ἀγροτικῶν σὲ βάρος τῶν μικρῶν οἰκισμῶν τῆς περιφέρειας. Τὰ πρῶτα, κυρίως, συγκεντρώνουν τὸ σύνολο τῶν πολιτικῶν καὶ οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων καὶ καθίστανται ἀναμφισβήτητοι πόλοι ἑλλξεως. Γνωρίζουν μιὰ πρωτοφανῆ ἀνάπτυξη πὸ βρίσκεται σὲ ἔντονη ἀντίθεση μὲ αὐτὴ τουλάχιστον τῆς προηγούμενης ἐποχῆς.

2. Μεγάλες ἐπιχειρήσεις διευθετήσεως καὶ ὀργανώσεως τῆς γῆς βλέπουν τὸ φῶς στὴ ΒΑ καὶ ΒΔ Πελοπόννησο, στὸ πλαίσιο τῶν ἀποικιῶν, πὸ ἀναμορφώνουν τὸ τοπίο καὶ τὶς παραδοσιακὲς οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς σχέσεις· οἱ Ρωμαῖοι ἀποικοὶ πὸ ἐγκαθίστανται στὶς περιοχὲς αὐτὲς ἀποτελοῦν τὴ νέα κοινωνικὴ καὶ πολιτικο-οικονομικὴ ἡγετικὴ τάξη καὶ ἡ ἀνάδειξη τοὺς συντελεῖται σὲ βάρος τῶν παλαιότερων κατοίκων. Ἡ ἀνατροπὴ τῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἰσορροπίας καὶ ἡ ρήξη μὲ τὴν παράδοση δὲν φαίνεται νὰ ἰσχύη, τουλάχιστον στὸν ἴδιο βαθμὸ, στὰ ὑπόλοιπα κέντρα. Ἐδῶ ἡ παραδοσιακὴ ἀριστοκρατία, κυρίως αὐτὴ πὸ εἶχε τὴν τύχη νὰ ἀποκτήσῃ ἔνωρις τὴ ρωμαϊκὴ πολιτεία, φαίνεται νὰ μονοπωλῇ τὸ κύρος καὶ τὴν αἴγλη μαζί μὲ τὰ προνόμια πὸ παρέχει ἡ πολιτικὴ ἐξουσία. Τὸ μερίδιο τῶν Ρωμαίων στὶς περιπτώσεις αὐτὲς εἶναι ἀσύγκριτα μικρό. Τὸ πλέον χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι ἡ κοινωνία τῆς Σπάρτης στὴν Αὐτοκρατορικὴ περίοδο (Cartledge — Spawforth 1989, 160-175).

3. Ἡ συγκέντρωση τῆς γῆς καὶ ἡ δημιουργία μεγάλων περιουσιῶν εἶναι μιὰ τάση πὸ συνεχίστηκε καὶ αὐτὴ τὴν περίοδο. Ἡ εὐμάρεια ὀρισμένων σπαρτιατικῶν οἰκογενειῶν εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὰ φιλολογικὰ καὶ τὰ ἐπιγραφικὰ κείμενα καὶ ὑπῆρξε ἡ βασικὴ προϋπόθεση πὸ ὁδήγησε μερικὸς τῆς ἐκπροσώπου ὡς τὰ ὕπατα συγκλητικὰ ἀξιώματα. Σὲ ἄλλους παρεῖχε τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπιδείξουν τὸν πλοῦτο τοὺς σὲ ποικίλες δωρεὲς πὸ δὲν περιορίζονται στὰ στενὰ ὄρια τῆς πόλεως τοὺς (Πρβ. Α. Spawforth, "Families at Roman Sparta and Epidaurus: Some Prosopographical Notes", *ABSA* 80 (1985) 101-258; Cartledge — Spawforth 1989, 160sq.) Τὸ φαινόμενο αὐτὸ δὲν εἶναι τόσο ἔντονο στὶς ἀποικίες ὅπου σίγουρα ὑπάρχει μιὰ ἀνερχόμενη κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ «ἐλίτ» πὸ ἀναπτύσσει, ὅπως καὶ αὐτὴ τῆς Σπάρτης, οἰκονομικὲς δραστηριότητες καὶ πέρα ἀπὸ τὰ στενὰ ὄρια τῆς πόλεως. Πάντως εἶναι ὑπερβολὴ νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι οἱ τάσεις αὐτὲς ἐξαφάνισαν ἔντελῶς τὴν μικροϊδιοκτησία στὴν Πελοπόννησο. Τὸ γεγονός ὅτι τὴν περιόρισαν εἶναι ἀναμφισβήτητο. Αὐτὸ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὶς ἐρευνες τῆς

περιβαλλοντολογικής αρχαιολογίας σε περισσότερες περιοχές (Alcock 1989a, 22: συμπεράσματα). Η έκταση, ωστόσο, του φαινομένου δεν έχει ακόμα μελετηθεί. Αυτό μπορεί να αποτελέσει ένα θαυμάσιο πεδίο έρευνών στα επόμενα χρόνια.

- * Οι βραχυγραφίες των περιοδικών που χρησιμοποιήθηκαν είναι της *Année Philologique*.
- Alcock 1989a: Alcock S. E., "Roman Imperialism in the Greek Landscape", *Journal of Roman Archaeology* 2 (1989), 87-135.
- Alcock 1989b: Alcock S. E., "Archaeology and Imperialism: Roman Expansion and the Greek City", *Journal of Mediterranean Archaeology* 21 (1989), 87-135.
- Baladié 1980: Baladié R. *Le Péloponnèse de Strabon* (Paris 1980).
- Cartledge — Spawforth 1989: Cartledge P. — Spawforth A., *Hellenistic and Roman Sparta: a Tale of two Cities* (London και New York 1989).
- Larsen 1938: Larsen J. A. O., *Roman Greece*, στο συλλογικό έργο του T. Frank, *An Economic Survey of Ancient Rome IV* (New York 1975, ανατύπωση από την έκδοση του 1938).
- Pierart: Pierart M. B., *Ίστορία του ελληνικού έθνους*, τόμος ΣΤ' (Αθήνα 1976), 157-165.
- Πίκουλας 1988: Πίκουλας Ι. Α., *Η νότια Μεγαλοπολιτική χώρα από τον 8ο π.Χ. ως τον 4ο μ.Χ. αιώνα. Συμβολή στην τοπογραφία της* (Αθήνα 1988).
- Ριζάκης 1990: Ριζάκης Α. Δ., «Συμβολή στην μελέτη του ρωμαϊκού άποικισμού της ΒΔ Πελοποννήσου» στο συλλογικό τόμο *Ποικίλα, ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 10* (Αθήνα 1992), 321-340.
- Rizakis 1990a: Rizakis A. D., "Cadastres et espace rural dans le N.-O. du Péloponnèse", *DHA* 16.1 (1990), 259-280.
- Rostovtzeff 1941: Rostovtzeff M., *The Social and Economic History of the Hellenistic World* (Oxford 1941).
- Rostovtzeff 1957: Rostovtzeff M., *The Social and Economic History of the Roman Empire* (Oxford 1957).

A. Δ. ΡΙΖΑΚΗΣ

RÉSUMÉ

A. Rizakis, *Interventions romaines dans le paysage urbain et rural des cites du Péloponnèse*

Sous la République, la politique romaine n'était pas interventioniste et il n'y avait, apparemment, pas de plan d'intégration des cités. Celles-ci connaissent avec les campagnes une période de déclin économique et démographique.

Cette situation est complètement bouleversée sous l'Empire. Les interventions romaines —directes ou indirectes— favorisent la création de quatre grands centres urbains qui regroupent l'ensemble des activités administratives et économiques de la péninsule.

Dans le domaine agricole, l'administration romaine entreprend la réalisation de vastes plans de réaménagement et d'organisation des campagnes, surtout dans le territoire des colonies. Dans le cadre des autres cités la concentration des terres se poursuit, pendant autre période, mais ne conduit pas à la disparition des petits agriculteurs libres et à la création des exploitations de type latifundiaire.

